

Наталія Чорна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІН. 80-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧ. ХХІ СТ.)

У статті проаналізовано політику Європейського Союзу щодо країн Центрально-Східної Європи наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., з'ясовано зовнішні та внутрішні чинники впливу на неї, визначено ключові моменти у співробітництві сторін, вивчено проблеми, що виникали у процесі інституціоналізації взаємин, та шляхи їх подолання.

Ключові слова: Європейський Союз, Центрально-Східна Європа, інтеграція, саміт.

В статье проанализирована политика Европейского Союза относительно стран Центрально-Восточной Европы в конце 80-х гг. ХХ в. – в начале ХХІ в., выяснены внешние и внутренние факторы влияния на нее, определены ключевые моменты в сотрудничестве сторон, выучены проблемы, которые возникали в процессе институционализации взаимоотношений, и пути их преодоления.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центрально-Восточная Европа, интеграция, саммит.

In the article has been analyzed the policy of the European Union to Central and Eastern Europe in the late 80s of the twentieth century – at the beginning of the XXI century, found external and internal factors that influenced it, defined the key moments in the cooperation of the parties, learned the problems that arose in the process of institutionalization of the relationship, and ways to overcome them

Keywords: European Union, Central and Eastern Europe, integration, Summit.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у країнах Центрально-Східної Європи відбулися антикомуністичні революції, які докорінно змінили

їх суспільно-політичну та економічну систему. Майже сорокалітній період перебування у сфері впливу Кремля завершився переважно мирним переходом колишніх сателітів до розбудови демократичного суспільства та ринкової економіки.

Поштовхом до кардинальних трансформацій у країнах соціалістичного табору став прихід до влади у Радянському Союзі в 1985 р. М. Горбачова та початок реалізації ним політики перебудови, одним із напрямків якої було оголошено відмову від підтримки тоталітарних режимів у регіоні Центрально-Східної Європи. На таємній нараді з керівниками країн-учасниць контрольованих Москвою ОВД та РЕВ у листопаді 1985 р. М. Горбачов заявив, що відтепер кожна з комуністичних партій та її керівництво несуть повну відповідальність за те, що відбувається у власній країні [10]. Глибока системна криза, яка охопила СРСР, спричинила самоусунення союзного керівництва від подальшого контролю за країнами ЦСЄ.

Попри те, що демократичні перетворення та прихід до влади у Польщі, Угорщині та Чехословаччині опозиційних до комуністичного режиму сил були логічним продовженням зазначених подій, а тому, повною мірою, прогнозованими, міжнародна громадськість виявилася до них непередготовленою. Захід не очікував настільки швидкої зміни європейської геополітичної геометрії. Неспроможним до адекватної реакції виявився, у першу чергу, ЄЕС, який надзвичайно активно, особливо після Гельсінської наради 1975 р., відкрито пропрацьовував різні варіанти "вилучення" країн Центрально-Східної Європи зі сфери впливу кремлівського керівництва та поширення на них принципів західної демократії. Події 1989 – 1990 рр. змусили ЄЕС прискореними темпами перейти до налагодження взаємин та здійснення співробітництва з країнами регіону, а також у найкоротші строки визначитися щодо перспективи набуття ними повноправного членства у Спільноті.

Вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із формуванням та здійсненням політики Євросоюзу щодо країн із регіону ЦСЄ, є одним із актуальних завдань сучасної історичної науки. Вагомим внеском у розробку проблеми стала колективна монографія російських науковців "Європейський Союз на порозі ХХІ ст.: вибір стратегії розвитку" [11]. У 2010 р. вийшла з друку праця фахівців Інституту Європи РАН "Вишеградська Європа: звідки і куди? Два десятиріччя по шляху реформ в Угорщині, Польщі, Словаччині та

Чехії” [8], у якій детально аналізуються взаємини ЄС з чотирма країнами ЦСЄ. Різні аспекти проблеми висвітлено у наукових публікаціях П. Гауена [9], Г. Зеленько [14], П. Турчинського [20]. Загалом же, попри нагромаджену солідну історіографію, проблема взаємодії Європейського Союзу з державами Центрально-Східної Європи і досі не стала предметом комплексного наукового дослідження, а тому потребує свого подальшого вивчення.

Перші дипломатичні контакти ЄЕС з країнами ЦСЄ мали місце наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – час, коли існували ОВД та РЕВ і вони були їх членами. Так, у 1988 р. було укладено торговельну угоду з Угорщиною, у 1989 р. – з Польщею, а у наступному 1990 р. – з рештою європейських членів РЕВ. З початком демократичних перетворень та приходом до влади антикомуністичних сил Захід і надалі продовжував декларативно підтримувати переорієнтацію зовнішньої політики країн регіону на користь європейських інституцій. Однозначні заяви на підтвердження цього були зроблені на саміті Європейської Ради у грудні 1988 р. на Родосі. На скликаній з ініціативи Франції у листопаді 1989 р. у Парижі неофіційній нараді глав держав-членів ЄЕС обговоренню були піддані ймовірні наслідки демократичних перетворень у регіоні ЦСЄ для безпеки і стабільності Європи. Європейські лідери вирішили виробити узгоджену стратегію поведінки щодо країн регіону, а також закласти основи пост-ялтинської системи міжнародних відносин, позбавленої тиску як з боку США, так і з боку СРСР.

Першим реальним кроком ЄЕС на підтримку демократичних перетворень у Центрально-Східній Європі стало прийняття у 1989 р. рішення про здійснення економічної та фінансової допомоги країнам регіону (початково – Польщі та Угорщині) з метою макроекономічної стабілізації в них (програма PHARE) [12, с. 34]. Основним інструментом допомоги став спеціально створений у травні 1990 р. Європейський банк з реконструкції та розвитку. Крім того, країнам ЦСЄ вперше було обіцяно приєднання до ЄЕС [8, с. 98]. Проте за вказаним, у будь-якому випадку, ще не прослідковувалася налаштованість ЄЕС на “східне розширення” своїх кордонів.

ЄЕС не бажав мати справу з низкою країн молодого демократії, кожна з яких самостійно намагалася лобіювати власні інтереси. Розуміючи, що поодиночі налагоджувати взаємини зі Співтовариством та домогтися вступу до нього буде непросто, лідери Польщі, Угорщини та Чехословаччини 15 лютого 1991 р. у містечку Више-

град підписали Декларацію про співробітництво [4], яка започаткувала новий формат взаємин між ними та стала правовим підґрунтям діяльності "Вишеградської трійки" (з розпадом у 1993 р. Чехословаччини на Чеську Республіку та Словаччину – "Вишеградської четвірки"). Першим значним успіхом для країн Вишеграду стало парафування у листопаді 1991 р. у Брюсселі угоди про їх асоційоване членство в ЄЕС. На користь активізації взаємин сторін також позначилися виведення з Центрально-Східної Європи радянських військ та припинення діяльності ОВД та РЕВ у 1991 р.

Із розпадом Радянського Союзу керівництво Євроспільноти, усвідомлюючи реальну небезпеку неконтрольованого розгортання подій у Центрально-Східній Європі, вдалося до документального закріплення відносин з країнами регіону. Так, 16 грудня 1991 р. з ними було підписано Європейські угоди (Угоди про асоціацію), якими визначалися основні напрямки співробітництва: політичний діалог; економічне, фінансове та культурне співробітництво; свобода торгівлі та пересування; створення спеціальних інституцій для спільних консультацій на різних рівнях [16, с. 251]. Європейські угоди закріпили встановлення нової системи взаємин з країнами регіону та стали кроком уперед до набуття ними членства в Євроспільноті.

Разом з тим, зміст асоційованих угод важко назвати однозначно сприятливим для країн Центрально-Східної Європи. У ході переговорів, які передували їх підписанню, характерною ознакою зовнішньополітичної стратегії країн ЦСЕ була принципова згода практично з усіма вимогами ЄЕС. Як виявилось, жодна з країн регіону не була готова до компетентного обговорення складних питань і не мала для цього кваліфікованих фахівців. Прагнучи якомога швидше досягти політичного рішення, уповноважені представники країн-кандидатів погоджувалися практично на всі пропозиції Брюсселя. Як наслідок, вигідний для Євросоюзу асиметричний режим торгівлі, на який погодилися країни регіону, був однозначно несприятливим для останніх та спричинив значні обмеження для експорту з Польщі, Угорщини та Чехословаччини до ЄЕС, у результаті чого країни зазнали великих втрат. Окрім того, угоди не містили жодної гарантії для вступу країн-кандидатів до Євросоюзу, не визначали його умов та термінів.

Протягом 1992 – поч. 1993 рр. Захід продемонстрував зниження активності у сприянні інтеграційним намірам Центрально-Схід-

ної Європи. Історичні для регіону зміни розпочалися з Копенгагенського саміту 21-22 червня 1993 р. Відповідно до прийнятого Європейською Радою рішення, країнам ЦСЄ офіційно надавалася можливість приєднатися до ЄС: “асоційовані країни Центральної та Східної Європи можуть стати членами Європейського Союзу, якщо вони виявлять таке бажання” [19, с. 12]. Передумовою вступу до ЄС визначалося досягнення країною відповідності трьом критеріям: сформована демократія, функціонуюча дієздатна ринкова економіка, спроможність взяти на себе обов’язки членства, що полягають у належності до політичного, економічного та валютного союзів [5].

Східне розширення Євросоюзу, як прогнозувалося, мало стати найбільш масштабним, а разом з цим, найбільш проблематичним. Щоб впоратися із запланованим розширенням, керівництво спільноти планувало здійснити реформування інституційної основи ЄС, а також внести зміни в порядок здійснення процедури прийняття рішень, реалізацію спільних політик та функціонування фінансової системи ЄС. Попри розбіжності у поглядах лідерів країн-членів, які виникали з приводу стратегії розширення, здобутки Євроспільноти від запланованого приєднання постсоціалістичних держав були очевидними та сумніву не викликали. По-перше, за рахунок поглинання потенційно нестабільного регіону Центрально-Східної Європи ЄС планував посилити безпеку, стабільність та процвітання Європи. Очевидно, що Західна Європа не могла відчувати себе безпечно за умови, що на території континенту, включаючи регіон ЦСЄ, не було встановлено мир. По-друге, через розширення внутрішнього споживчого ринку передбачалося збільшити прибутки європейських компаній та розв’язати проблему безробіття. По-третє, шляхом збільшення територіальних володінь ЄС прагнув посилити геополітичний вплив та збільшити вагу у міжнародних відносинах. Центрально-Східна Європа – стратегічно важливий регіон, розташований між Західною Європою та Росією. У ситуації невизначеності геополітичного статусу, регіон міг бути перетворений на місце зіткнення інтересів сильних сусідів. Як наслідок, ЄС будь-якою ціною прагнув включити у свої кордони регіон ЦСЄ. Колишній голова Комісії ЄС Ж. Делор з цього приводу зазначав: “... немає іншого вибору, ніж піти на розширення ЄС” [13, с. 50].

7 березня 1994 р. у Брюсселі відбулося урочисте відкриття засідання Ради Асоціації ЄС – Польща та Ради Асоціації ЄС – Угор-

щина [6, с. 306]. У березні – квітні 1994 р. Угорщина та Польща першими з країн Центрально-Східної Європи подали офіційні заяви на вступ до ЄС.

Важливим кроком на шляху розширення ЄС на Схід став Гесенський саміт, скликаний у грудні 1994 р. На ньому було схвалено детальну стратегію вступу країн із регіону ЦСЄ до ЄС, яка включала здійснення активного співробітництва Євросоюзу з країнами-кандидатами та детальний план досягнення ними відповідності критеріям членства. Політичною основою стратегії вступу стали структуровані відносини асоційованих членів із інституціями ЄС. Активізація діалогу виявилася настільки продуктивною, що протягом року від початку реалізації стратегії вступу, тобто до грудня 1995 р., вісім із десяти країн-кандидатів ЦСЄ подали заявки про вступ до ЄС [15, с. 29]. У травні 1995 р. кожна з асоційованих країн отримала від Європейської Комісії "Білу книгу. Приготування асоційованих членів Центральної й Східної Європи до інтеграції з Внутрішнім Ринком Європейського Союзу" – пакет рекомендацій та зобов'язань щодо вступу в ЄС, основна увага якої стосувалася адаптації національних економічних та правових систем до стандартів ЄС [2].

Кінець дебатам щодо вибору державами-членами ЄС стратегії його розширення було покладено на Мадридському саміті Європейської Ради в грудні 1995 р. У ході роботи засідань було прийнято рішення доручити Комісії ЄС вивчити стан відповідності інституцій кожної з країн-кандидатів стандартам Євросоюзу та підготувати на їх основі відповідні висновки, а також здійснити аналіз готовності фінансової системи ЄС до розширення та спрогнозувати його можливі наслідки для спільної сільськогосподарської політики і структурних фондів ЄС. Із метою здійснення трансформації інституційної основи ЄС та створення внутрішніх умов для його адаптації до розширення в березні 1996 р. було вирішено скликати Міжурядову конференцію країн-членів ЄС (МУК).

16 червня 1997 р. відбувся Амстердамський саміт ЄР, на якому, у відповідності з підсумками здійсненої Європейською Комісією роботи, був оприлюднений звіт про хід імплементації союзних норм і стандартів країнами-кандидатами – "Порядок денний-2000" ("Agenda-2000") [1]. Згідно з висновками, до групи першого порядку, переговори з якою рекомендувалося розпочати одразу по завершенню саміту, були віднесені три країни "Вишеградської четвірки"

(Польща, Угорщина, Чеська Республіка), а також Словенія та Естонія. Словаччину, а також Болгарію, Румунію, Литву та Латвію було включено до другої групи, перспективи інтеграції якої мали визначитися щорічно на основі регулярних звітів Єврокомісії.

Історичний для розширення Євросоюзу саміт Європейської Ради відбувся у грудні 1997 р. у Люксембурзі. На ньому було прийнято рішення розпочати переговори про вступ одночасно з десятима країнами ЦСЄ та Кіпром, а також затвердити стратегію поступового розширення ЄС шляхом індивідуального вступу до нього кожної з країн-кандидатів на основі оцінки рівня підготовленості. Передбачалося, що переговори з першою, “люксембурзькою”, групою кандидатів розпочнуться 30 березня 1998 р. Одночасно планувалося здійснювати підготовку до переговорів про вступ із другою групою претендентів [3].

Відповідно до прийнятого на саміті рішення, першим кроком у процесі розгортання переговорної роботи було визначено проведення Європейських конференцій, до участі в яких запрошувалися країни-члени ЄС, асоційовані країни ЦСЄ, Кіпр та Туреччина. Передбачалося також розпочати виконання Європейською Комісією регулярного аналізу прогресу, досягнутого кандидатами, та публікацію на його основі річних звітів [7, с. 654].

Перша Європейська конференція з питань розширення Євросоюзу була скликана 12 березня 1998 р. у Лондоні. Результатом її роботи стало прийняття рішення про необхідність регулярного здійснення зустрічей на рівні глав держав і урядів країн-членів ЄС та претендентів на членство в ньому (раз на рік) та міністрів зовнішніх справ (раз на рік) з метою розв’язання низки проблем союзного значення (внутрішня політика, політика безпеки, охорона навколишнього середовища, політичне, економічне та регіональне співробітництво).

Логічним продовженням роботи конференції стала зустріч міністрів закордонних справ країн-членів ЄС та претендентів на членство в ньому у Брюсселі 30 березня 1998 р. На ній було оголошено про початок реалізації стратегії розширення Європейського Союзу на Схід [16, с. 275]. У ході наради кожній з країн-заявників було запропоновано підписати Угоду про вступне партнерство. Положення Угоди мали переважно рекомендаційний характер і стосувалися процесу розгляду національного законодавства з точки зору відповідності праву ЄС (системі *acquis communautaires*), а

також виконання політичних та економічних критеріїв членства [17, с. 207]. З метою прискорення адаптації законодавства, а також реформування низки галузей країн-кандидатів відповідно до стандартів ЄС, процедурою Партнерства передбачалося надання їм чергових грошових трансфів.

Перший звіт про успіхи країн-партнерів та їх характеристику КЄС опублікувала 4 листопада 1998 р. Згідно з висновками Комісії, позитивні оцінки отримали зусилля семи з десяти країн-кандидатів: Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії, Латвії, Литви та Естонії. Високі оцінки перетворень, здійснених країнами, що були віднесені рішенням Люксембурзького саміту до груп як першої, так і другої черги, стали приводом до продовження дискусії стосовно місця останніх у наступному розширенні. Додавало активності справі й посилення протекціоністських настроїв у країнах "люксембурзької групи" та країнах-членах ЄС. Небезпека виникнення політичної та економічної нестабільності в країнах, що не потрапили до першого кола розширення, а також порушення системи налагоджених між ними зв'язків, зумовили виникнення ситуації, коли кожна з країн другої групи в ролі поручителя мала впливову країну-претендента з першої групи чи дійсного члена Євроспільноти. Так, за прийняття до ЄС Болгарії та Румунії активно виступали Франція, Італія і Греція, підтримку Латвії та Литви декларували Данія, Фінляндія і Швеція, Словаччині – Чеська Республіка та Угорщина [6, с. 62].

Вихід із ситуації, що склалася, ЄС змушений був шукати в зміні підходів до визначення готовності кандидатів виконувати обов'язки членства. У зв'язку з цим, саміт Ради ЄС, що відбувся 11-12 грудня 1998 р. у Відні, постановив здійснити перехід від багатостороннього до двостороннього порядку аналізу виконання критеріїв членства. По суті, це означало запровадження індивідуального підходу до оцінки кожного претендента та можливості на основі її успішності країні з другої групи здійснити перехід до першої групи кандидатів.

Після багатьох років дебатів на Берлінському саміті Європейської Ради у березні 1999 р. було схвалено Фінансову Перспективу на 2000 – 2006 рр., яка задекларувала адекватні, з погляду Комісії ЄС, обсяги допомоги країнам-кандидатам на період підготовки до вступу у ЄС та фінансових трансфертів деяким новим членам після їхнього вступу до ЄС. Фінансову допомогу країнам-кандидатам

планувалося здійснити у чотирьох напрямках: програми структурної допомоги, сприяння розвитку сільського господарства у межах Єдиної сільськогосподарської політики (САР), підтримка внутрішньої політики та підтримка адміністрації. Згідно з програмою, виплати країнам Центрально-Східної Європи мали становити від 6,45 млрд. євро у 2000 р. до 16,78 млрд. євро у 2006 р. [7, с. 657].

На Гельсінському саміті Європейської Ради у грудні 1999 р., беручи до уваги прогрес країн-претендентів із другої групи розширення у виконанні економічних і політичних критеріїв членства, засвідчений висновками другого річного звіту Комісії ЄС, було прийнято рішення приєднати Словаччину, Болгарію, Румунію, Литву, Латвію та Мальту до першої групи кандидатів і з 15 лютого 2000 р. розпочати з ними переговори про вступ [18, с. 46]. Розширення передбачалося здійснювати за принципом "регати", згідно з яким всі країни отримали рівні можливості для ведення переговорів та набуття членства. З цього приводу тогочасний президент Естонії Л. Мері дав такий коментар: "Хто готовий, той готовий. Корабель, який йде найбільш повільно, не диктує швидкість конвою" [21].

Завершення переговорів Європейського Союзу з десятьма кандидатами на вступ до нього та остаточне підбиття підсумків багаторічної роботи сторін відбулося на саміті Ради ЄС у Копенгагені в грудні 2002 р. Відповідно до оголошеного рішення, розширення ЄС на Схід було заплановано здійснити 1 травня 2004 р. До вступу в Євросоюз, згідно з результатами виконання критеріїв членства, було запрошено десять країн, серед яких країни Вишеградської групи – Польща, Угорщина, Чеська Республіка та Словаччина.

Відтепер справа реалізації стратегії прийняття до Спільноти нових членів залежала від підписання Угод про приєднання та результатів національних референдумів з питання їх ратифікації. Відповідно до процедури розширення, 16 квітня 2003 р. на саміті Ради ЄС в Афінах десять країн-кандидатів підписали Договір про вступ до Євросоюзу. Одночасно керівництво ЄС розпочало реалізацію нової стратегії відносин, згідно з якою до розв'язання важливих комунітарних проблем, пов'язаних із формуванням зони євро, узгодженням економічної політики, спільної зовнішньої політики, політики безпеки та оборони було залучено новачків.

Вирішальним кроком на шляху п'ятого розширення Євросоюзу стало проведення національних референдумів у країнах-членах ЄС та країнах-кандидатах на предмет ратифікації Договору про

вступ до Європейського Союзу. Під час проведення референдумів було використано попередній досвід ЄС, набутий під час його останнього розширення. Так, спочатку голосування розпочали в країнах із максимальним рівнем підтримки ідеї європейського розширення – Угорщині, Словаччині та Польщі, а потім перейшли до здійснення плебісцитів у країнах із меншим ступенем прихильності до нього.

Довгоочікуване розширення Європейського Союзу відбулося 1 травня 2004 р. зі вступом у дію Договору про вступ до Євросоюзу. Результатом набуття Договором юридичної сили стало приєднання до Спільноти десяти нових членів (Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Кіпр та Мальта) та перетворення ЄС із об'єднання 15-ти держав у ЄС-25.

Таким чином, підсумовуючи вище викладене, маємо підстави зробити такі висновки:

- кардинальні трансформації геополітичного простору Європи наприкінці 80-х – на початку 90-х ХХ ст. спричинили зміни у відносинах Європейського Союзу та країн Центрально-Східної Європи;

- через відсутність чіткої стратегії дій політика Євросоюзу щодо країн молодшої демократії із регіону ЦСЄ тривалий час була суперечливою та непослідовною;

- визначення країнами ЦСЄ інтеграції до ЄС основною метою зовнішньої політики та наполегливість у її досягненні, а також усвідомлення Євросоюзом вигідності "східного розширення" для Євроспільноти спричинили зростання зацікавленості союзного керівництва у поглибленні співробітництва з країнами регіону з наступним забезпеченням досягненням ними членства у ЄС;

- вступ країн Центрально-Східної Європи до Євросоюзу супроводжувався численними суперечностями як у середовищі країн-членів, так і між країнами-членами та країнами-кандидатами, долати які доводилося шляхом тривалого узгодження інтересів та численних компромісів;

- п'яте розширення ЄС виявилось найбільш складним та не прогнозованим. По-перше, процес поглиблення інтеграції вперше співпав із географічним розширенням кордонів ("подвійне розширення"). По-друге, розширення було масованим: до Євроспільноти одночасно приєдналася безпрецедентна кількість країн. По-третє, "східне розширення" здійснювалося у ситуації значної невизна-

ченості по відношенню до майбутньої внутрішньої трансформації ЄС, а також стосовно подальшого розвитку країн-новачків.

Джерела та література:

1. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>

2. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.

3. Deklaracja Luksemburska przyjęta na spotkaniu Rady Ministrów Unii Zachodnioeuropejskiej (fragmenty). Luksemburg, 23 listopada 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 4. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.4/>

4. Deklaracja o współpracy Rzeczypospolitej Polskiej, Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej. 15.02.1991 // www.visegradgroup.org/documents/deklar.gif, z dnia 1.12.2005.

5. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>

6. Быховский С. Расширение ЕС на восток / С. Быховский // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 298–322.

7. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес. – К.: Основи, 2004. – 871 с.

8. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / под ред. Л. Н. Шишелиной. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.

9. Гауен П. Європейський Союз – країни “Вишеградської четвірки”: втрати чи здобутки? / Пітер Гауен // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 56–63.

10. Грачев А. Горбачев. Человек, который хотел как лучше ... [Электронный ресурс] / А. Грачев. – М.: Вагриус, 2001 // www.lib.ru/Memuary/Gorbachev/grachev.tx

11. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / [под ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной]. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 471 с.

12. Європейський Союз, ваш сусід. – Брюссель, 1995. – 51 с.

13. Забарко Б. Європейський Союз і Східна Європа / Борис Забарко // Політика і час. – 1996. – №8. – С. 47–55.

14. Зеленько Г. Вишеградська четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході / Г. Зеленько // Політика і час. – 2005. – №2. – С. 38–46.

15. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу / О. Ковальова // Розширення ЄС: аналітичний щоквартальник. Вип. 1. – К.: Європейська комісія, 2003. – С. 20–38.

16. Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В. В. Копійка. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

17. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В.І. Муравйов. – К.: Академ-Прес, 2002. – 426 с.

18. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.

19. Фонтейн П. Європа у 12 уроках / П. Фонтейн. – К.: Компанія ЛІК, 2005. – 63 с.

20. Turczyński P. Polska między UE a USA. Konflikt lojalności w aspekcie bezpieczeństwa / Paweł Turczyński // Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – S. 53–64.

21. www.gazeta.ru/2001/06/09